

Keller, Jan

Teorie sociální směny - příklad pozitivistického přístupu k sociálnímu jednání

In: Keller, Jan. *Sociální jednání : z hlediska marxistické sociologie*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně v Brně, c1988, pp. 33-47

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122462>

Access Date: 08. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

4. TEORIE SOCIÁLNÍ SMĚNY — PŘÍKLAD POZITIVISTICKÉHO PŘÍSTUPU K SOCIÁLNÍMU JEDNÁNÍ

Homansovy práce jsou reakcí na stav západní sociologie konce 40. let našeho století. Dosavadní vývoj sociologického myšlení neuspokojoval badatele, u něhož se spojovala sympatie pro konkrétní fakta získaná empirickým výzkumem se sklonem k důsledné systematizaci prováděné v nejobecnější rovině. V této situaci Homans volá po vytvoření nové sociologické syntézy, která by se vyhnula nedostatkům sociologie 19. století (tj. byla by empiricky testovatelná) i nedostatkům sociologie meziválečné (tj. byla by orientující teorií ve vztahu k potřebám výzkumu).

TEORIE SKUPINOVÉ INTERAKCE

Svou novou teoretickou syntézu chce Homans založit na analýze sociálního jednání, přičemž sociální aspekty lidského jednání lze podle něho nejlépe studovat v prostředí malých skupin.

Nemáme zde prostor pro podrobnější sledování Homansovy analýzy skupinového dění prováděné v kategoriích aktivit, sentimentů a interakcí. Zaměříme se pouze na nejsignifikantnější deformace, které se projevují v Homansově pojetí vztahu mezi mikro- a makrostrukturou.

Homans nepopírá existenci významných společenských vazeb, které dalekosáhle překračují prostředí primárních skupin. Domnívá se však, že klíčem k vysvětlení takových nadskupinových skutečností musí být vždy dění odehrávající se na úrovni skupiny primární.

Skupina vzniká tehdy, když počet osob vstupuje do vzájemné interakce častěji než do interakce s druhými osobami. Již toto úvodní vymezení ovšem aplikuje existenci prostředí, které je vzhledem ke skupině vnější. Již zde se tedy nabízí možnost zahrnout do úvah o sociálním jednání také širší sociální skutečnost. Homans této možnosti využívá způ-

sobem, který je poplatný jeho omezenému skupinovému východisku. Širší sociální prostředí ho zajímá pouze jako tzv. „vnější systém skupiny“. Vnější systém je odpovědí skupiny na souhrn požadavků prostředí. Homans se nezabývá příliš tím, co skupinu zvnějšku ovlivňuje. Spokojuje se zjištěním, že skupina zvnějšku ovlivňována bývá a že chce-li v prostředí úspěšně přežít, musí na výzvy prostředí adekvátně reagovat.

Dále Homans zavádí kategorii „vnitřního systému skupiny“, aby vyzvedl skutečnost, že skupina se nepodrobuje tlakům prostředí pasívně, nýbrž že na vnější podmínky reaguje specifickým způsobem.⁷

Homans se domnívá, že svým rozlišením vnitřního a vnějšího systému skupiny překonává tradiční funkcionalismus. Právě vyzvednutím významu vnitřního systému chce upozornit na možnost dysfunkčního působení prvků systému (zde: jednání individuí) z hlediska systému jako celku (zde: původního účelu vzniku skupiny).⁸

S přechodem od analýzy dat týkajících se pracovních kolektivů a skupin adolescentů ke skupinám jako je vesnická komunita, rodina či kmen, naráží ovšem Homans na řadu obtíží plynoucích z toho, že studované skupiny mají svou historii, jsou různorodé do pohlaví a věku a jsou zpravidla do značné míry soběstačné. Vzniklé problémy se snaží překonat připojováním nových kategorií ke svým třem výchozím pojmům. Jeho ignorování nadskupinových sociálních vazeb zcela jednoznačně určuje směr, kterým se přitom ubírá — snaží se proniknout hlouběji do vnitřní struktury primárních skupin. Proto zkoumá diferenciaci pozic jednotlivých aktérů v rámci skupiny, a to zcela bez ohledu na pozici skupiny v rámci společnosti, tedy zcela formálně. Zkoumá vertikální mocenskou strukturu skupiny a zvláště postavení skupinového vůdce. Přitom opět vychází ze zcela převráceného pohledu na vztah mezi mikro- a makrostrukturami. Domnívá se, že organizace makrostrukturálních útvarů vzniká pouhou racionalizací těch tendencí, které lze vysledovat v primárních skupinách. V důsledku toho líčí držitele společenské moci jako osoby, které si své postavení zasloužily dodržováním skupinových norem a prosazováním skupinových cílů. Přitom ovšem konstatuje, že nejvážnější problémy současných západních společností jsou z velké míry právě problémy moci a vůdcovství. Jak se mohou zrodit z harmonických vztahů vládnoucích uvnitř primárních skupin dramaticky konfliktní vztahy sociálních nerovností (včetně nerovností třídních), Homans nevysvětluje.

TEORIE SOCIÁLNÍ SMĚNY

Homansova teorie sociální směny čerpá ze dvou hlavních zdrojů: z behaviorální psychologie a z politické ekonomie. Homans konstatuje, že

behaviorální psychologie byla dosud užívána jen při experimentálním studiu zvířat, je třeba ji aplikovat na studium chování lidí v sociálních situacích. V jiném smyslu zamýšlí rozšířit použitelnost kategorií politické ekonomie. Tato disciplína zabývající se tradičně směnou materiálních statků by měla být aplikována na popis veškerého lidského chování, které lze podle Homanse zcela legitimně vysvětlovat v kategoriích směny služeb a sociálního uznání. Prestiž či uznání mohou být za jistých okolností pro jednající stejně anebo i více hodnotné než statky materiální a mohou tedy jejich chování posilovat či trestat účinněji.

Podle Homanse je otevřeným tajemstvím sociální směny umění dát druhým to, co má pro ně větší hodnotu, než kolik činí mé náklady, a oplátkou od nich získat to, co má pro mne větší hodnotu, než kolik činily náklady jejich. Zcela přitom přehlíží, že podmínky sociální směny bývají diktovány zpravidla jinými institucemi než svobodnou volbou zúčastněných, jejichž jedinou starostí je pečlivě vážit míru výhodnosti realizované transakce. V reálných situacích zní proto velmi nevěrohodně Homansovo tvrzení: „Definujeme psychický zisk jako odměnu minus výdaje a tvrdíme, že žádná směna neprobíhá, jestliže nepřináší zisk oběma stranám“ [Homans 1961: 61].

Homans tedy předpokládá, že každý člověk si ze všech interakcí odnáší nějaký zisk. Jediný problém, o němž je ochoten uvažovat, je otázka, zda se v každém případě jedná o zisk či odměnu přiměřeně velikou, zda tedy existuje „distributivní spravedlnost“. Přitom zcela normativně stanoví, že hodnota toho, co člověk získává od druhých členů skupiny, by měla být proporcionální k hodnotě toho, co on sám jim v jiné oblasti dává. Podobně stanoví, že odměna člověka, které se mu dostává ve směně s druhými, by měla být proporcionální vzhledem k jeho investicím. Za oběma, na prvý pohled regulárními, Homansovými přáními se skrývá svérázná představa o relativnosti sociální spravedlnosti. Ilustruje ji vlastní Homansův příklad:

Jeden člověk investuje 1000 dolarů a jeho zisk činí 50 dolarů, druhý investuje 100 dolarů a získává 5 dolarů. Na prvý pohled jsou si nerovni, protože jeden dostává 10× více, ale ve skutečnosti jsou si rovni, protože zisk každého činí 5 %. Homansův závěr: sociální spravedlnost představuje kuriózní směs rovnosti a nerovnosti, nejde o absolutní rovnost, nýbrž o rovnost zisků v poměru k nákladům.

Homansova úvaha má jistě svou logiku. „Jestliže investice dvou lidí či dvou skupin jsou si rovny, jejich zisky mají být stejné, a jestliže jejich investice jsou nerovné, pak ten, kdo investoval více, má dostat větší zisk“ [Homans 1961: 244]. Aby byla tato úvaha správná nejen logicky, ale i sociálně, musel by ji ovšem Homans doplnit otázkou po spravedlnosti nerovných možností investovat.

Právě uvedený příklad nám umožňuje konstatovat typický rys Homanova myšlení: jeho kombinace behaviorální psychologie a politické

ekonomie není samoučelná. Slovník ekonomie je používán tam, kde má být vzbuzeno zdání objektivnosti a exaktnosti. Jakmile dojde k otázce adekvátnosti směřovaného, začne se psychologizovat. Homans potom dochází např. k tvrzení, že důležité je především to, jak sami účastníci interakce hodnotí své investice a své zisky.

Problém reálného vykořisťování nemůže Homans prostředky své analýzy nejen vyřešit, nýbrž dokonce ani nastolit. Podle jeho logiky by se např. dělník nechal zaměstnat pouze tam, kde bude mít pocit, že má z transakce zisk. V opačném případě by šel jinam. Neexistoval by námezdní, který by setrval ve smluvním poměru i za podmínek pro něho nepříznivých. Lidé, o nichž Homans uvažuje, mají totiž svobodu nevstupovat vůbec do těch vztahů, které pro ně nejsou výhodné. Homans doslova říká, že na trhu sociální směny, kterým se zabývá on, nejsou žádní monopolisté.

Homans se pohybuje ve světě neformálních vztahů. To mu nelze přirozeně vytýkat. Jeho úvahy jsou však napadnutelné od okamžiku, kdy začíná být zřejmé, že zamýšlí právě ze světa neformálních vztahů odvodit teorii, která by vysvětlovala právě tak dobře celý svět vztahů formálních.

Podobně jako v práci o skupinové interakci, také v teorii sociální směny věnuje Homans poměrně značnou pozornost různým aspektům sociální nerovnosti. Podobně jako v případě vůdcovství ve skupině, také zde fenomén nerovnosti silně idealizuje. Privilegovanou pozici spojuje se schopností poskytovat nedostatkové, a tedy vysoce ceněné služby. Jestliže někdo stojí výše než druzí, pak proto, že je oceňován nejvýše. Oceňování je protihodnotou za služby, které je schopen nabídnout. Zkoumání případů nezasloužené privilegizace Homans výslovně odmítá.⁹

V oblasti, ve které se pohybuje Homans, je prostě každý vliv zasloužený, menšina získává schopnost ovlivňovat většinu právě proto, že jí málo a její služby jsou tedy vzácnější. Mocní mají moc proto, že jsou užiteční.¹⁰ Homans prostě neuvažuje možnost, že jednou získané privilegované postavení může dát svému držiteli automaticky prostředky k tomu, aby se zbavil reciprocity závazků, jejichž dodržování mu původně k zaujetí výjimečné pozice dopomohlo. Neuvažuje ani možnost, že by nějaká osoba či skupina prostě neposkytovala druhým nic žádaného a pro ně užitečného. Lidé z Homansovy primární skupiny by s takovými individui vůbec nevstupovali do interakce. Je však zřejmé, že opačné případy nastávají i v primárních skupinách, takže v této souvislosti nemusíme dokazovat iluzornost Homansova tvrzení teprve promítnutím do oblasti společenských makrostruktur.

Komparace Homansovy koncepce s koncepcí R. K. Mertona není samoúčelná. Poslouží nám jako prostředek k tomu, abychom prokázali, že kořeny problematičnosti Homansova pojetí mají primárně metodologickou povahu. Dále nám poslouží k tomu, abychom zformulovali zcela zřetelně a jednoznačně zásadní předpoklady Homansova přístupu (právě v konfrontaci s přístupem Mertona) a tím připravili prostor pro co nejefektivnější kritiku vedenou z marxistických pozic.

V čem spatřujeme příbuznost a v čem odlišnost Homansova a Mertona pojetí?

1. Oba badatelé jsou odpůrci radikálního empirismu, své úvahy uvozují tvrzením o významu teorie pro sociologii. Oba také kritizují stav, kdy teorie a empirie jsou „rozvíjeny“ nezávisle na sobě. (Bylo ostatně již uvedeno, že Homans se považuje za představitele generace, na niž čeká úkol provést sociologickou syntézu.) Sociologie fakta dosud hltala, říká Homans, nyní se musí snažit je také strávit. Období, ve kterém převládal empirismus, odkázalo sociologii takové vědě, které má „babylónský charakter“. Odtrženost teorie a empirie dala vyrůst dvěma typům sociologů. Typ „pěších“ sociologů je schopen produkovat detailní studie, když se je však pokouší obecně shrnout, ztrácí jejich řeč kontakt s tím, co bylo tak pracně studováno. Typ sociologů „intuitivních“ je naopak zběhlý v užívání velkých slov, nesnaží se je však nijak vázat na pozorovatelná fakta. Homans volá po teorii, která by byla schopna působit jako průvodce při zkoumání konkrétních forem lidského jednání, která by dokázala projevy lidského jednání nejen věrně popsat, ale také věrohodně vysvětlit.

Stejně stanovisko zaujímá Homans i ve své pozdější studii o povaze sociální vědy.¹¹ Hovoří zde o tom, že teoretikové stále vyhláší nutnost být v kontaktu s výsledky bádání, zůstává však jen u proklamací. Empirikové zase čekají marně na pomoc shora a netvoří si vlastní teorie, protože tuto činnost považují za obor, ve kterém jsou kompetentní specialisté na obecné teorie.

Naprosto stejné motivy nacházíme u Mertona. Rovněž on v zásadě souhlasí s nutností existence teorií všech, i těch nejvyšších stupňů obecnosti. Jeho výhrady vůči nejobecnějším teoriím jsou motivovány čistě pragmaticky. Jestliže hovoří o tom, že dnes ještě nemůže být vytvořena sociologická teorie, která by byla schopna ukazovat cestu tisícům empirických badatelů, pak lze z toho soudit, že v principu možnost takové teorie nepochybně připouští.

Také logika Mertonových úvah je založena na předpokladu existence dvou pólů, mezi nimiž stále osciluje vědecké bádání: pólu čisté empirie a pólu čisté teorie. Celá jeho koncepce teorií středního dosahu není vlastně ničím jiným než kritikou těch proudů, které se příliš přiblížily jed-

nomu či druhému extrému. Oba krajní póly jsou totiž z hlediska produktivní vědy stejně sterilní. Je třeba mít na paměti dobu, ve které Mertonova koncepce vznikala, tedy období, v němž velký Parsonsův systém koexistoval bez jakýchkoli vazeb se záplavou empirických studií, abychom si uvědomili, že Mertonovy teorie středního dosahu jsou namířeny právě tak proti „sociologické metafyzice“, jako proti ateoretickému empirismu.

Homans a Merton se tedy shodují ve východisku, podle něhož je teorie pro sociologii nezbytně potřebná. Nyní jde o to, jak má tato teorie vzniknout a jaký má mít charakter.

2. Oba badatelé soudí, že aktuálně lze nedobrou stav sociologie jako vědy napravit výstavbou teorie, která bude postupovat krok za krokem směrem od nejnižších forem zobecnění stále k vyšším. Oba se v této souvislosti dále domnívají, že uvedeným způsobem lze v dohledné době a při dodržení všech náležitostí správného postupu dospět právě jen k úrovni teorií středního dosahu.

Zvláště Mertonovo stanovisko se v této souvislosti stalo klasickým. Teorii středního dosahu rozumí: „Teorie zprostředkující kontakt mezi dílčími pracovními hypotézami vyvíjenými v nadbytku během obvyklé rutiny výzkumu a mezi všezahrnujícími spekulacemi obsahujícími velká pojmová schémata, o nichž panuje přesvědčení, že z nich lze vyvodit značné množství empiricky pozorovatelných pravidelností sociálního jednání“ [Merton 1965: 5].

Důraz klade na skromnost těchto teorií v poměru k výtvorům grandióznějším, avšak podle jeho názoru mnohem méně použitelným. Pokrok sociologie spojuje — alespoň pro přítomnost — s vývojem „speciálních teorií aplikovatelných na omezené oblasti dat“. Jako příklad těchto teorií uvádí teorie třídní dynamiky, skupinových konfliktů, koncepce toku moci a výkonu meziosobního vlivu.

V každém případě však za korektní uznává pouze ten způsob tvoření teorie, který vychází od nejspeciálnějších koncepcí vázaných na omezený okruh dat k postupně stále obecnějším konceptuálním schématům. Tento postup opět zdůvodňuje čistě pragmaticky: je zapotřebí, aby společenské vědy soustředily své omezené zdroje na takový způsob výstavby teorie, který se zdá být v přítomné době nejefektivnější. Nezříká se přitom programově budování i těch nejobecnějších teorií, odsouvá je však do období, kterým se blíže nezabývá.

Homansova verze teorií středního dosahu je do jisté míry postavena na obdobném principu.¹² Homans při své kritice obecných teoretických systémů konstatuje, že sociologie nerostla, protože neměla z čeho růst. Snažila se budovat horní větve, aniž byl přítom kmen dostatečně silný. Sociolog, který by chtěl tyto neduhy své vědy překonat, musí postupovat při tvorbě analytických koncepcí sociálního jednání ve třech následných krocích. Nejprve musí popsat pomocí pojmů, které má k dispozici, indi-

viduální události. odtud přejde k popisu typického chování v konkrétních situacích a teprve potom je schopen formulovat obecná tvrzení o chování, platná pro všechny osoby a všechny situace (např. tvrzení typu: interakce mezi dvěma osobami je tím častější, čím silnější jsou jejich vzájemné sympatie).

Při kritickém srovnávání podobností mezi Homansem a Mertonem je nutno právě zde zvýšit pozornost. Homansova verze teorie středního dosahu je motivována stejně jako Mertonova — nechutí k příliš obecným koncepcím, které ztratily kontakt s realitou, a zároveň nechutí k příliš drobným výzkumům, které ztratily i zdání kumulativnosti sociologického poznání. V samotném způsobu konstrukce teorie středního dosahu se však Homans a Merton nikoli nepodstatně odlišují. (Spokojme se zatím tímto konstatováním, hlouběji bude moci být rozvedeno teprve po dalším výkladu.)

3. Bylo již konstatováno, že oba badatelé mají nedůvěru k velkým teoriím v sociologii, že za svůj cíl považují konstruování teorie na základě empiricky zjištěných údajů nízkého stupně obecnosti. Pouze o takové formě teorie se domnívají, že je schopna korespondovat s fakty, které jsou předmětem vysvětlení. Nyní je podstatné, že přes proklamovaný odpor k obecným teoriím přistupují jak Homans, tak Merton k úkolu, který si předsevzali, již dopředu vybaveni určitými velmi obecnými principy a nástroji teoretické analýzy. V případě Mertona se jedná o tzv. paradigmata funkcionální analýzy, v případě Homanse o základní teze behaviorální psychologie. Na první pohled by se mohlo zdát, že co do obecnosti těchto východisek se oba badatelé stejně proviňují vůči svému předsevzetí: budovat sociologickou teorii důsledně zezdola. Ve skutečnosti však mají jejich obecná východiska podstatně odlišný charakter.

V případě Mertonových paradigmat se jedná, jak ukázala např. G. M. Andrejevová, o požadavky natolik formální a obecné, že mohou být podřízeny (ba přímo: musejí být respektovány) jakoukoli sociologickou teorií bez ohledu na její obsahovou náplň. Jedná se vlastně o nejobecnější návod k jakémukoli vědeckému postupu, zejména v těch fázích, které jsou zajímavé pro Mertona jakožto autora koncepce teorií středního dosahu, ale v principu jsou platné při budování teorie jakéhokoli stupně obecnosti. To se týká jak požadavku vyčlenit pečlivě výchozí jednotky analýzy, tak zásady vyhýbat se psychologickému redukcionismu, tak také důrazu na konkrétní způsoby ověřování tvrzení, i důrazu na změnu a dynamiku jako charakteristické vlastnosti sociálních jevů.¹³

Zcela jiný charakter mají obecná tvrzení, s nimiž pracuje Homans. Nejsou to obecné zásady vědecké práce, jsou to teze zcela určitého psychologizujícího směru, které mají být rozšířeny na celé společenskovední myšlení. Tyto poučky mají nikoli formální charakter, jako v případě Mertonových paradigmat, nýbrž charakter meritorní. Vyslovují se nikoli

k zásadám vědecké práce, nýbrž k povaze samotných sociálních jevů.

Homansova obecná tvrzení se vztahují na, podle jeho názoru, základní charakteristiky každého lidského jednání. Homans se domnívá, že existuje relativně malý počet obecných tvrzení, jejichž kombinací lze vysvětlit nekonečnou mnohost konkrétních projevů chování ve skupinách nejrůznějšího druhu. Tuto sadu nejobecnějších tvrzení ztotožňuje s tvrzením behaviorální psychologie.

Homans připouští, že společenské vědy se zabývají dvěma rovnocennými rovinami jevů: rovinou individuí a jejich chování, právě tak jako rovinou skupin, tříd, organizací a celých společností. Popírá však, že by existovaly použitelné formulace zákonitostí makrostrukturního dění. Domnívá se, že pro vysvětlení fungování společnosti na všech jejích úrovních lze vystačit s obecnými poučkami o jednání individuí. Jinými slovy: v zásadě lze podle něho vysvětlit, jak z chování mnoha jednotlivců vznikají i ty nejkompexnější sociální jevy. Přímou tragikomicky pak zní jeho ujištění, že tyto komplexní jevy budou analyzovatelné, jakmile budou k dispozici počítače s takovou kapacitou, že budou schopny vzít v úvahu obrovská kvanta údajů o chování jednotlivců, potřebná pro provedení velkých sociologických syntéz.

Pokusme se nyní shrnout, co bylo řečeno o podobnostech a odlišnostech koncepcí Homanse a Mertona. Východiska obou sociologů jsou obdobná. Jde jim o kritiku stavu, kdy mezi sociologickým výzkumem a sociologickou teorií existuje jen minimální komunikace, v důsledku čehož se stává každý další krok ve vývoji obou oblastí spíše umocněním deformace než pokrokem. Východisko z tohoto stavu se snaží oba hledat v jakési střední rovině, ve které by se oba extrémy určitým způsobem neutralizovaly. Oba sahají k určitému řešení omezeného dosahu, které je jimi bráno jako provizorní, nicméně nezbytný krok, navíc jako krok, který neuzavírá v žádném případě cestu pozdějšímu velkorysejšímu řešení.

Konkrétní podoba tohoto „řešení středního dosahu“ je však u Homanse a Mertona přece jen značně odlišná. Homansova verze teorie středního dosahu obsahuje i ta nejobecnější tvrzení, která jsou však všechna odvozena z analýzy společenských mikrostruktur. Oproti tomu Mertonovy teorie středního dosahu vypovídají sice o nejrůznějších rovinách společenské reality (nikoli tedy nutně jen o mikrorovině), avšak tato tvrzení dosahují pouze středního stupně obecnosti, v důsledku čehož se stává např. velkým problémem udržet i jen minimální kontakt mezi těmito středními teoriemi navzájem. Mertonovy analýzy deviantního chování, byrokracie, procesu masové komunikace či sociologie vědění se nedají uvést na společného jmenovatele. V případě Homanse funkci takového společného jmenovatele plní elementární behavioristické formule.

Zatímco tedy Mertonova „střední teorie“ představuje problém, jakmile mají být shrnuty do obecnějších tvrzení úvahy o nejrůznějších společenských mikro- mezo i makrostrukturách, Homansova „střední teorie“

stojí před podobně zásadním problémem, jakmile chce svá (nesporně vysoce obecná) tvrzení přenést z roviny mikrostruktur, odkud byla odvozena, do oblasti společenských makrostruktur.

Výsledek je ovšem u obou badatelů stejný: Nejsou schopni v rámci jednotné terminologie reprodukovat ve svých teoriích reálné souvislosti, jimiž jsou objektivně propojeny různé úrovně společenského dění. Při analýze příčin selhání jejich koncepcí je tedy nutno postupovat diferencovaně. V případě Mertona je třeba se tázat, odkud mohou být brány obecné pojmy přesahující rovinu teorií středního dosahu, jestliže víme, že z analýz prováděných v nižších rovinách vyplynout nemohou.¹⁴ Homansův problém je poněkud odlišný. V jeho případě je nutno se tázat, jak lze přejít od analýzy mikrostruktur k analýze makrostruktur, jestliže nejobecnější pojmy, které máme k dispozici, byly získány pouze na základě rozboru mikrostruktur a jejich použitelnost na jiné oblasti nebyla uspokojivě prokázána.

MARXISTICKÁ KRITIKA HOMANSOVA POJETÍ

Právě provedená komparace Homansovy koncepce s myšlenkou teorií středního dosahu R. K. Mertona nám naznačila cestu dalšího postupu. Ukázalo se, že je třeba pečlivěji odlišit dva typy sociologického teoretizování. Je něco jiného, formulujeme-li různé typy tvrzení (až po ta nejobecnější) o dílčím úseku sociální reality, jak to činí Homans v případě mikrostruktur, či formulujeme-li pouze dílčí zobecnění, zato však vztažená na nejrůznější roviny skutečnosti (jako to dělá Merton, když obsahem různých teorií středního dosahu činí jak primární vztažné skupiny, tak formální struktury byrokracie či neosobní instituce vědy).

Je třeba si uvědomit, že je rozdíl, klade-li se důraz spíše na významnost roviny, o které se vypovídá (Homansův důraz na klíčovou funkci primární skupiny při výkladu všech sociálních faktů), či je-li důraz kladen spíše na významnost způsobu, jakým se vypovídá (Mertonův důraz na omezený stupeň obecnosti sociologických výpovědí bez ohledu na typ oblasti, o které se vypovídá).

Za nezbytný předpoklad úspěšné kritiky Homansových pozic tedy považujeme zcela jednoznačné rozlišení charakteru tvrzení o společenské realitě na straně jedné a roviny společnosti, o níž toto tvrzení vypovídá, na straně druhé. V případě charakteru tvrzení lze rozlišit např. tři stupně: dílčí pracovní hypotézy, teorie středního dosahu, obecnou teorii. V případě rovin společnosti je obvyklé dělení na mikro-, (mezo-) a makrostrukturu.

Jinými slovy: považujeme za nezbytné jasně rozlišovat logiku výkladu a logiku fungování sociální reality. Jen tímto způsobem lze odkrýt, v čem

vlastně spočívá omezenost Homanova „mikrostrukturálního přístupu“ k sociální realitě. V rámci tohoto přístupu je docela dobře možné formulovat nejen dílčí hypotézy o oblasti mikrostruktur, ale také obecná tvrzení o mikrostruktuře, a dokonce i obecná tvrzení o mezo- a makrostrukturách. Po formální stránce to skutečně možné je, uvedená tvrzení mohou být logicky zcela v pořádku.

Tvrzení tohoto typu však nejsou správná socio-logicky. To proto, že neodrážejí objektivní strukturu sociální skutečnosti a dialektiku vazeb jejích jednotlivých rovin. Pokud by měla být tato koncepce správná také socio-logicky, musela by být jednotlivá tvrzení o mikrostruktuře vázána na předpoklady týkající se charakteru makrostruktury. A to zcela nezávisle na tom, v jaké rovině obecnosti jsou tvrzení týkající se mikrostruktur pronášena. Tedy: jak dílčí pracovní hypotézy, tak teorie středního dosahu, tak i nejobecnější teorie vypovídající o jevech z oblasti sociálních mikrostruktur musejí nezbytně vycházet z určité koncepce o charakteru vztahů mezi sociální makro- (popřípadě mezo-) a mikrostrukturou. Tento požadavek musí být splněn, mají-li být uvedená tvrzení vůbec sociologicky smysluplná, mají-li tedy být způsobilá pro přijetí nebo odmítnutí na základě sociologické argumentace. Taková smysluplnost pochopitelně ještě neznamená pravdivost. Z pozic marxistické sociologie je nutno dodat, že má-li být koncepce zaměřená primárně na jakoukoliv rovinu společenské reality pravdivá, nemůže vycházet z jiného než historicko-materialistického pojetí skutečnosti.

Právě Homanova teorie jednání jako sociální směny je příkladem koncepce vycházející z mikrostruktury, která ignoruje objektivní vazby podmiňující makrostrukturálně charakter mikrostruktur, a to i přesto, že se jedná o koncepci, která je formulována v obecné teoretické rovině.

Oproti tomu důsledně marxistická koncepce mikrostruktur (ať již je formulována v kterékoli z uvedených rovin obecnosti, tedy např. i v rovině dílčích pracovních hypotéz) tyto objektivní vztahy mezi rovinami sociálního bytí respektuje. Právě v tom je podle našeho názoru zásadní rozdíl mezi Homansovou koncepcí jednání jako sociální směny a mezi marxistickou koncepcí sociálního jednání, odvozenou z modelu reprodukce směnné hodnoty.

Vyjděme z právě provedeného rozlišení logiky fungování sociální reality a logiky výkladu. Zaměříme se nejprve na důsledky plynoucí z Homanova deformovaného pohledu na strukturovanost sociální reality, z jeho ignorování makrostrukturální podmíněnosti dění, které se odehrává v oblasti mikrostruktur. Tážeme se tedy, za jakou cenu Homans uskutečňuje analýzu makrostruktur pomocí pojmů získaných výhradně při analýze mikrostruktur.

Naše kritika Homanova postupu bude rozvinuta ve třech vzájemně návazných krocích:

1. Začneme u výchozího Homanova předpokladu, podle něhož lze po-

užit model tzv. elementárního jednání (jak je zkoumáno v malých skupinách) i pro vysvětlení dění v oblasti makrostruktur.

2. Ukážeme, že jedním z nutných důsledků takového postupu je značně zkrácený výklad povahy vztahů mocenské závislosti a sociálních nerovností.

3. Konečně ukážeme, jak v důsledku nepochopení povahy sil v oblasti makrostruktur se stává neúplným a deformovaným také samotný výklad dění uvnitř malých skupin, tedy výklad, který se měl stát pro Homanse spolehlivým základem všech explikací širších.

1. Elementárním sociálním jednáním rozumí Homans aktuální, přímou směnu odměn (či trestů) probíhající mezi alespoň dvěma osobami. Neformální skupina je mikrokosmem globální společnosti v tom smyslu, že průběh sociálního jednání je alespoň v hlavních rysech v obou případech identický. V oblastech přesahujících účast v neformální skupině má sociální jednání pouze komplexnější charakter. Jeho rostoucí komplexnost se projevuje v tom, že jednájící se řídí spíše institucionalizovanými normami nežli přímými reakcemi partnerů, jak tomu bylo v prostředí neformálních skupin. Tato rozdílnost v orientaci jednání je ovšem podle Homanse pouze rozdílností ve stupni, nikoli v kvalitě.¹⁵

Nejpodstatnější rozdíl mezi fungováním mikro- a makrostruktur spatřuje Homans v prodloužení doby, která uběhne mezi výkonem určité aktivity a odměnou (popř. trestem), kterými je aktivita oceněna. Jinými slovy: podle Homanse se v komplexní společnosti prodlužuje doba návratnosti investic všeho druhu. Dalším rozdílem je, že v podmínkách širší společnosti vyvolává určité chování aktéra zpravidla dlouhý řetěz transakcí, než je dosaženo konečné odměny (trestu). Sociální směna se tak mění z bezprostřední na mnohonásobně zprostředkovanou, vztahy se stávají neosobními.

V těchto podmínkách jednání lidí představuje dlouhodobé investice vynakládané s vědomím rizika, s vědomím toho, že se nemusí vyplatit. Aby bylo toto riziko co nejmenší, každá globální společnost disponuje právními systémy, tedy soubory explicitních a sankcionizovaných norem, které určují zásady regulérnosti průběhu takto komplikované sociální směny. Právní (i všechny ostatní) instituce globální společnosti mohou fungovat podle Homanse jen díky tomu, že se vyplácejí individuím zúčastněným na sociální směně. Jestliže se lidem jejich vlastní výtvoř vyplatět přestanou, je třeba je opět uvést do souladu s požadavky a potřebami aktérů sociální interakce.

Homans nikde neklade otázku, jak je možné, že v globální společnosti, která se vyvinula pouhým umocněním některých prvků primárních skupin, najednou působí mechanismy, které nemají s harmonickými poměry primárních skupin vůbec nic společného. Domnívá se, že vyložil proces vzniku makrostruktur z mikrostruktur, ve skutečnosti se však omezuje

na moralizování zaměřené proti nevysvětlitelné (a nevysvětlované) „aroganci“ makrostruktur vůči jednajícím individuům.

Lze přímo říci, že Homansovou chybou není to, že by vysvětloval makrostruktury z mikrostruktur deformovaně a neadekvátně. Jeho nedostatek je v tom, že vznik a fungování makrostruktur nevysvětluje vůbec.

Hlavní účel studia elementárního sociálního jednání vidí Homans v tom, že na tomto základě lze stanovit, za jakých podmínek se lidé mohou cítit dobře ve světě institucí, který si vytvořili. Při sklonu Homanse preferovat vztahy v neformálních skupinách je zřejmé, že řešení bude hledat v ožiování neformálních vztahů v rámci formálních organizací. Věnuje pozornost tomu, jak nejrůznější formy elementárního sociálního jednání vyrůstají všude tam, kde normy institucí nemohou předpisovat průběh interakce do posledního detailu. Zajímá se také, zcela funkcionalisticky, o způsoby, které umožňují uvést do souladu takto spontánně vzniklé projevy neformálních vztahů s cíli a záměry organizací.

V práci o lidské skupině je tento rys jeho úvah vyjádřen nejpřehledněji. Civilizace může být úspěšná jedině tehdy, podaří-li se jí uchovat alespoň některé znaky primární skupiny ve velkém, globálním měřítku. Malé skupiny jsou schopny udržovat koherenci, která se neprosazuje na účet jednotlivých členů, ale v jejich zájmu. Nedokáží-li si tuto vlastnost osvojit celé centralizované civilizace, rozpadnou se tak, jako se rozpadly všechny civilizace minulé.

Bylo by zcela nesprávné spatřovat za Homansovou snahou uvést do souladu potřeby individuů se zájmy celku jakýsi vliv marxistického učení o beztržní společnosti. Homans se evidentně pohybuje v tradicích a mezích nemarxistické sociologie anglosaské provenience. Homansovy sociálně reformistické úvahy opakují prakticky doslova to, co již na přelomu století hlásal Ch. H. Cooley. Je zde stejný důraz na přirozený altruismus lidí, stejná preference neformálních vazeb a stejně utopická snaha řešit právě s jejich pomocí aktuální problémy centralizované buržoazní společnosti.

2. Homans, který neukazuje, jak vlastně došlo ke vzniku centralizované globální společnosti, vyjadřuje se velmi nejasně i tehdy, když hovoří obecně o možné hostilitě macrosociálních struktur vůči potřebám jednotlivců. Nezabývá se skutečnými zdroji sociální nerovnosti, které by musel hledat v oblasti výrobních vztahů a z nich plynoucí sociálně třídní strukturace. Tam, kde přesto naráží na konfliktní vztahy sociální nerovnosti, snaží se jejich povahu vysvětlovat na základě meziosobních vztahů. Ze vztahů v malé skupině však nedokáže adekvátně vysvětlit společenské nerovnosti už proto, že právě tyto vztahy definoval na základě oboustranné výhodnosti směřovaných aktivit. Jak by mohl uchopit rozpornost antagonistických vztahů, jestliže předpokládá, že všem partnerům plyne ze vztahu určitá odměna? Tímto způsobem zastírá i povahu hlavního antagonistického rozporu uvnitř kapitalismu, rozporu mezi námezdn-

ní prací a kapitálem. Z Homanova hlediska je mzda dělníka právě takovou odměnou jako zisk kapitalisty. Z jeho pravidla distributivní spravedlnosti vyplývá, že příjmy dělníků nemají být srovnávány s příjmy kapitalistů (investovali různě), nýbrž že mají být v proporcí s nutnými náklady dělníků, tedy s hodnotou jejich pracovní síly. Jestliže zde adekvátní proporce existuje, pak jsou si dělník i kapitalista podle Homanse sociálně rovni. Homanova logika, podle níž jakákoli odměna je konečnou lepší než trest, neumožňuje odhalit, že neadekvátní odměna je ve skutečnosti trestem, který postihuje diskriminované třídy třídní společnosti.

3. Na základě rozboru vztahů v neformální skupině je nemožné vysvětlit vznik a udržování společenských nerovností. Bez vysvětlení skutečných příčin a skutečného charakteru sociální nerovnosti je však naopak také nemožné adekvátně postihnout vztahy mezi členy malé skupiny. Homans na tento problém naráží vždy, když má vysvětlit, proč je udržována intenzivní interakce často i mezi partnery, pro které není zdaleka nejvýhodnější. Ještě ve studii o skupině tvrdil, že častá interakce se pojí s velkými sympatiemi. Tato propozice se stala terčem mnoha kritik. Homans byl nucen připustit, že člověk za jistých podmínek setrvává v interakcích, které mu uspokojení nepřinášejí. Právě proto, že ignoruje donucovací povahu řady makrosociálně reprodukováných vztahů, není schopen vysvětlit, proč lidé setrvávají i v těch vztazích, kde s četností interakce roste vzájemná hostilita zúčastněných. Příklady, které sám uvádí pro znázornění takových situací, jsou zároveň názornou ilustrací hluboké ideologičnosti jeho zdánlivě zcela nehodnotících behavioristických tezí.

Jestliže jsou si dva spolupracovníci nesympatičtí, protože si konkurují v postupu, uvádí ve svém příkladu Homans, jsou nicméně nuceni pracovat v tomtéž oddělení. Pokud by totiž odešli, porušili by smlouvu s firmou a přišli o své odměny. Odtud Homans vyvozuje: „Když náklady spojené s vyhnutím se interakci jsou příliš vysoké, člověk bude pokračovat v interakci s druhým, i když jeho aktivitu považuje za trestající.“ [Homans 1961: 187].

Příklad je pro Homanse skutečně ilustrativní. Zdroj rozporů je kladen do oblasti meziosobních vztahů. Kapitalistická firma, která nutí pracovníky konkurovat si v kariéře, je líčena jako odměňující instance. Zatímco skutečný zdroj rozporů je představován jako odměňující autorita, námezdní pracovník je nabádán, aby neriskoval konflikty se zaměstnavatelem.

I když bychom pominuli tendenční Homansovy příklady, nelze nepoukázat na jejich obecně teoretický korelát. Je jím snaha psychologizovat při výkladu společenských vztahů, interpretovat společenské poměry pomocí významů pocházejících z oblasti neformální interakce. Homans chápe sociální jednání jednostranně jako základ všech nadindividuálních in-

stitucí, základ, který může existovat i bez nich. Proto podle něho sociální jednání nejen lze analyzovat, ale přímo je nutno je analyzovat zcela nezávisle na společenských institucích a poměrech, které vznikají teprve druhotně a fungují podle pravidel, která jsou již v sociálním jednání alespoň v principu všechna obsažena.

Homansova teorie, tím že je nepoužitelná pro pochopení makrospolečenských souvislostí, je zároveň silně handicapována i v oblasti samotných mikrostruktur, jejichž výklad považuje za svou nejvlastnější doménu.

Domníváme se, že hlavní (a dost možná i jedinou) předností Homansovy koncepce je, že průběh sociálního jednání je přirovnáván ke směně. Hlavním nedostatkem Homanse, který ovšem celou jeho koncepci silně zpochybňuje, je od základů pochybná interpretace směny.

Motiv směny nepřivádí Homanse k docenění nadindividuálních vztahů a společenských souvislostí, kterými jsou nezávisle na své vůli spojena konkrétní individua na směně zúčastněná. Místo aby zachytil proces směny v těchto nejširších objektivně existujících souvislostech, snaží se Homans princip směny zcela uměle a neopodstatněně rozšiřovat jiným směrem — zcela v intencích svého psychologismu neúnosně rozšiřuje sortiment nejrůznějších statků-odměn, které mohou být směňovány. Jeho snaha rozšířit sortiment směňovaných komodit daleko vně hranic statků vznikajících v procesu materiální produkce vede paradoxně k vulgárně materialistickému pojetí. Homans se nepovznesl nad oblast „pouhé“ materiální produkce tím, že učinil předmětem směny nemateriální sentimenty. Právě naopak, vytvořil hypotetický typ bytosti, která kalkuluje stejným způsobem s materiálními statky, jako s projevy svých citů, se svými hodnotami a ideály. Konstrukce typu homo economicus byla jednoduše přenesena z prostředí trhu až do nejzazších sfér soukromého života.

Homans by mohl svou koncepci považovat za úspěšnou v tom smyslu, pokud by jeho cílem bylo zobrazit mentalitu určitých vrstev současné kapitalistické společnosti. Jestliže je však jeho cílem podat vysvětlení fungování společnosti vůbec, pak výsledek je mnohem méně uspokojivý.

Domníváme se, že sociální jednání lze jako směnu chápat jedině způsobem, který vychází z Marxova rozboru produkce směnné hodnoty. V přístupu, který navrhuje, důraz není kladen na to, co je směňováno. Podstatný je zde charakter vztahů, které se v procesu směny vytvářejí a jsou tímto procesem udržovány. Marx analyzoval dílčí případ sociálního jednání — jednání orientované na výrobu zboží. Každé sociální jednání má stejnou povahu jako tento dílčí — i když z hlediska materiální reprodukce společnosti zcela fundamentální — případ.

Chápáním jednání jako sociální směny v marxistickém smyslu se překonávají nedostatky Homansovy koncepce ve dvojitěm ohledu:

1. Ukazuje se skutečný charakter vzájemné závislosti jednajících (smě-

ňujících) individuí. Tato závislost není tvořena různě dlouhými řetězci osob, které se navzájem znají a které si vzájemně prokazují zcela konkrétní služby a protisloužby. Marxistické chápání směny umožňuje zachytit závislost jednotlivce na vztazích, které daleko překračují okruh jeho bezprostředních partnerů v interakci. Společenské závislosti vzniklé v důsledku dělby práce jsou udržovány pouze aktivitami konkrétních individuí, přitom se však neredukují na bezprostřední zájmy a z nich plynoucí vědomé aktivity zúčastněných. Vzniká komplexní systém, v němž mezi potřeby individua a jejich uspokojení je vsunut celý komplex transformací, které se vymykají přímé kontrole jednotlivce. „Na druhé straně však toto individuum vyrobilo směnnou hodnotu, výrobek, který se teprve prostřednictvím určitého společenského procesu, určité metamorfózy stává produktem pro ně samé“ [Marx 1977: 211].

Ukazuje se, že makrostrukturní souvislosti rozhodně nejsou oblastí, s jejíž analýzou lze počkat až poté, co bude provedena (podle Homanse relativně jednodušší) analýza mikrostruktur. Makrostrukturní souvislosti jsou prvkem, který bezprostředně vstupuje do mechanismu jednání individuí, který činí toto jednání teprve možným tím, že zprostředkovává mnohostrannou vzájemnou závislost individuálních aktérů.

2. Model jednání odvozený z Marxova rozboru produkce směnné hodnoty překonává Homansovo mikrostrukturální pojetí směny ještě v dalším ohledu. Marxova analýza se týká směny, která je výrazem procesu zbožní výroby. Do centra analýzy se zde tedy dostává proces, který hraje významnou roli při tvorbě a udržování vztahů sociální nerovnosti, vztahů, které ve své nejvyzrálejší podobě získávají formu protikladu kapitálu a námezdní práce. Právě proces směny je pro reprodukci těchto vztahů neodmyslitelný. Marx vyjadřuje úlohu oběhu v procesu generování sociálních nerovností nejpregnantněji ve své analýze zhodnocovacího procesu.

Svázání koncepce sociálního jednání s analýzou fungování směny zboží (s vědomím toho, že jednou z klíčových forem zboží je námezdní pracovní síla) nám umožňuje vysvětlit, jakou cestou se do mezilidské interakce dostává faktor moci, jehož existence je tak nepochopitelná pro Homanse, který se omezuje na rozbor vztahů v primárních skupinách.

Konstatovali jsme již, že makrostrukturní souvislosti pronikají do centra interakcí realizovaných v mikroprostředí. Nyní dospíváme k poznání, že právě tímto způsobem proniká do interakcí i jeden z jejich nejcharakterističtějších rysů, jehož zachycení bylo nad možností Homansových analýz — asymetrická mocenská struktura těchto interakcí.

